

А. Д. Деміна

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

У статті здійснено поділ історії дослідження пам'яток скіфського часу Приазов'я. Огляд прослідковує ключові польові дослідження та спроби концептуалізації регіону в контексті скіфської історії V—IV ст. до н. е.

Ключові слова: скіфи, Приазов'я, історія археологічних досліджень, кургани.

Північне Приазов'я є місцем зосередження однієї з найбільших груп скіфських пам'яток V—IV ст. до н. е. На території сучасної України їх основні ареали концентруються між Присивашсям і правобережжям р. Молочна на заході та басейном р. Кальміус на сході. Окремі кургани також були простежені в гирлах менших річок, що впадають в Азовське море. У той самий час на значній площі території Приазов'я скіфські пам'ятки досі не відомі, а окремі некрополі демонструють суттєві відмінності за хронологічними, архітектурними і соціальними характеристиками. З огляду на це, одне з перших питань, які спрямовані на краще розуміння регіону, — це повнота та напрями археологічних досліджень території. Ця стаття пропонує огляд основних етапів відкриття скіфського Приазов'я та чинників, які їх визначали. Своєю чергою, вони показують, як саме польові дослідження впливали на розвиток ідей та осмислення цього регіону.

Початок археологічних досліджень Приазов'я. Перші професійні археологічні експедиції у Приазов'ї розпочалися у кінці XIX ст. на чолі з дослідниками-першовідкривачами курганів на цій території: М. Веселовським, В. Городцовим та Є. Трифільєвим. Окрім розкопок, важливим етапом у дослідженні регіону стала систематизація пам'яток і складання ар-

хеологічної карти Катеринославської губернії і видання супутніх каталогів. Зростанню інтересу до місцевості сприяло виявлення у кургані «Гостра Могила» поблизу м. Ногайськ скіфських бронзових та золотих виробів. Неподалік, в гирлі р. Обіточна та біля с. Володимирівка М. Веселовський дослідив ще чотири скіфські поховання (Яценко 1956, с. 157). У 1889 р. він продовжив дослідження у Приазов'ї біля с. Новомиколаївка, тоді Шульговка, де здійснив розкопки однойменного кургану. Знахідки коштовних предметів та складна архітектура кургану зумовили продовження розкопок у наступні роки. Завдяки створенню штучних підземної частини кургану, зафіксувати розміри та структуру поховальних споруд (ОАК 1893, с. 69—72). Завдяки тому, що дослідник детально фіксував місце та контекст знахідок, сьогодні також можливо успішно реконструювати структуру кургану.

У басейні р. Кальміус скіфські пам'ятки були більш рідкісними. На XIII археологічному з'їзді у Катеринославі були представлені результати досліджень В. Городцова у Бахмутському повіті. За чотири місяці роботи були досліджені 80 курганів із 212 похованнями, серед яких виявились і пам'ятки скіфського часу (Городцов 1907, с. 211—212). Усього В. Городцов згадає шість поховань скіфо-сарматського часу біля річок Бахмут, Торець та Кальміус. У кургані біля Кальміусу на території с. Щегловка (сьогодні — територія м. Донецьк) були знайдені два поховання скіфського часу. Хоча обидва виявились пограбованими, знахідки свідчили про те, що це були найбагатші поховання серед досліджених тоді у цьому регіоні (Городцов 1907, с. 248). На жаль, характер цих

свідчень і опис пам'яток є більш уривчастими ніж у публікаціях М. Веселовського і, окрім лише факту знахідок, інформація про ці поховання відсутня.

Тоді ж були представлені результати експедиції Є. Трифільєва у Маріупольському повіті 1904 р. Як і В. Городцова, його цікавили поховання кочовиків, передусім ранньосередньовічні кургани із кам'яними стелами. Інтерес до цієї теми був зумовлений пошуком у басейні Кальміусу та його приток слідів «Битви на Калці». Поблизу с. Чердакли він знайшов дві групи курганів на вершинах схилів, що спустились до річки. У одній із цих груп був досліджений курган зі скіфським похованням, про що свідчили знахідки бронзових вістер стріл. Друге скіфське поховання, пограбоване, було знайдено поблизу с. Ласпи на березі Кальміусу. Це були єдині скіфські пам'ятки у регіоні серед 34 досліджених у той час Є. Трифільєвим (Трифільєв 1907, с. 366—368).

Таким чином, хоча кількість скіфських пам'яток у Приазов'ї відкритих упродовж XIX — початку XX ст. була невелика, у той час вони були фахово досліджені та детально зафіксовані. Почала складатись картина основних ареалів курганів та архітектурних канонів різних епох. Збагаченню уявлень сприяло поширення каталогізації та картографування археологічних пам'яток регіону.

Північне Приазов'я на карті Європейської Скіфії у працях істориків XIX ст. Відкриття перших скіфських курганів у Причорномор'ї спричинило хвилю цікавості до четвертої книги Геродота, який у цей час утверджується як головний історик первісності. Пошук витоків слов'янства та державності складає основу історіографічного дискурсу раннього періоду навчання праці «Батька історії». Разом із тим набувають поширення історико-географічні дослідження прадавніх текстів. Особливо важливими для подальших дискусій у цій темі були праці Г. Байера (Нейхардт 1982, с. 12—13). Загалом XIX ст. стало часом наукового вдосконалення як археологічних, так і історичних досліджень Причорномор'я. Цьому сприяло поширення позитивізму у гуманітарних науках та нові археологічні відкриття, які підтверджували тексти, які раніше здавалися не більше ніж поетичними вигадками. Оптимістичне прочитання Геродотового опису Скіфії як достатньо надійного путівника по археологічних пам'ятках стало поштовхом для численних спроб його розшифрування та складання карт прадавніх топонімів та гідронімів.

Територія Приазов'я між Дніпром та Доном через велику кількість курганів була однією з найбільш перспективних для пошуку скіфських пам'яток. У читачів-дослідників Мельпомени це місце тематично було пов'язане передусім із легендами про гавань Кремни, річку Геррос, межу між скіфською державою та сар-

матами, пасовиськами «Царських скіфів» і місцем появи амазонок у Причорномор'ї. Першим після Г. Байера ці питання детально розглядав Н. Надеждин (Нейхардт 1982, с. 32). Його праця 1844 р. «Геродотова Скифия объясненная через сличение с местностями» була однією з тих, що започаткували дискусію про локалізацію гавані Кремни. Він звертає увагу на те, що на південно-західному узбережжі Меотиди — Азовського моря, є три місця, які найбільше підходять під її географічний опис. Йдеться про гирла трьох найбільших річок узбережжя та відповідних кос, що утворювали зручні гавані: Міус та Таганрозька коса, Кальміус та Білосарайська коса, а також р. Берда з однойменною косою. На його думку, відповідь на те, в якому місці з перерахованих, найбільш ймовірно, могли бути Кремни потрібно шукати в етимології цієї назви. У грецькій мові йому співзвучне слово *Κρήνοι*, що значить скелі чи кручі. Найбільше цей опис притаманний гирлу Берди і тому саме його, на думку М. Надеждина, варто було розглядати як потенційні Кремни (Надеждин 1844, с. 67). Це місце, на його думку, позначає точку на східній лінії скіфського квадрата та межу володінь Царських скіфів, які таким чином займали територію всієї Тавричної та частини Катеринославської губернії Російської імперії (Надеждин 1844, с. 83—85).

Окремо питанню скіфської гідрографії присвятив роботу під назвою «О реках Скифии по Геродоту» Г. Думшин. Він висловлює ідею, що Геродот міг об'єднувати декілька річок в одну, часто — найголовнішу. Так, у його реконструкціях Кальміус ототожнювався із верхньою частиною річки Гіпакіріс, а нижньою була р. Каланчак. У той час як Геррос — це одночасно і Самара, і Вовча (Брун 1863, с. 5). З цією тезою надалі погоджується і Ф. Брун. У своїй праці 1863 р. «Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море» він припускає, що за часів Геродота течії Приазовських річок могли бути більш повноводними і навіть змішуватися на кшталт Східного і Західного Маничів (Брун 1863, с. 4). Продовжуючи думку Г. Думшина про Кальміус-Гіпакіріс, він поміщає Гілею між Дніпром, Самарою та Міусом. Дослідник пише, що ця місцевість у часи Геродота могла бути більш лісною і таким чином краще відповідала опису в Мельпомені. Найбільш повноводна річка у цій місцевості — Молочна і тому саме вона мала б бути Пантікапом, вважає Ф. Брун. Проте, він оговорюється, що за Геродотом Пантікап впадає у Дніпро-Борисфен, тоді як Молочна — у однойменний лиман, але пояснює це імовірною помилкою Геродота в описі річки (Брун 1963, с. 7). У своїй наступній праці на цю тему «Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею земель» він натомість аргументує тезу про тотожність Молочної з Танаїсом. Опис, за яким Танаїс впадає в Азовське море, міг стосу-

ватись не лише Дону, але і інших річок, серед яких — Молочна, яка могла бути більш повноводною у ті часи (Брун 1869, с. 69). Також він розвиває гіпотезу про існування водного шляху із Дніпра в Азовське море через Кальміус. Дослідник посилається на те, що на Генуезькій карті 1447 р. Дніпро впадає не тільки в Чорне, але й в Азовське море і це могло спонукати давноруських літописців писати про три гирла Дніпра та водні торгові шляхи. Якщо ж припустити більшу повноводність річок, то шлях із солончакових озер Генічеська і Бердянська через Кальміус і його притоку Солону, і далі через Вовчу, Самару до Дніпра мав би бути, на думку Ф. Бруна, найбільш прийнятним, оскільки таким чином можна було оминати Дніпровські пороги (Брун 1869, с. 61—63). У самому Кальміусі він вбачає Геродотову річку Лікос, а у Берді упізнає сусідню річку Оарос. Посилаючись на розміщення Птолемеєм річки Агарос, яку він вважає тождною Оаросу, Ф. Брун приходить до висновку, що Геродот перераховує річки зі сходу на захід, і таким чином третя річка, Танаїс, знову виявляється Молочною (Брун 1869, с. 100). Четверта ж річка — Сиргіс — співпадає з Великим Утлюком, а сусідній Ташенак, що впадає у Молочну, стає Іргісом. Але також він припускає, що назву Танаїс могли мати різні річки. Так, Танаїс Тиссагетів міг бути Сіверським Дінцем і нижньою Течією Дону (Брун 1869, с. 101). Оскільки Геродот повідомляє, що за Танаїсом починалися володіння сарматів, Ф. Брун розміщає їх між Молочною та Кальміусом і на північ вздовж лівого берега Вовчої. Далі, за Кальміусом і до Міуса, розміщувались відповідно поселення будинів. Для пояснення невідповідності опису Геродота степів Північного Приазов'я, він також вдається до палеогеологічних реконструкцій і припускає, що ця місцевість могла бути більш лісистію в часи Геродота, пишучи, що це було так навіть сто та двісті років тому (Брун 1869, с. 89—91).

П. Кречетов, розбираючись у реконструкціях скіфського чотирикутника Геродота, вказує на те, що ототожнення Танаїса із Молочною було викликано прагненням Ф. Бруна зберегти відстань шляху по нижній межі території Скіфії й узгодити всі тлумачення (Кречетов 1889, с. 461). Він вважав це неправильним висновком і проводив східну межу Скіфії по Дону (Кречетов 1889, с. 470).

І. Забелін у своїй книзі «История русской жизни с древнейших времен» представив свій погляд на географію Геродотової Скіфії. Він наводить вже більш усталений погляд на Приазовські землі, що населяли «скіфи-пастирі», кочовики, що володарювали над усіма іншими племенами. Річкою Геррос, що позначала межу їх пасовиськ, називався Сіверський Дінець, а східною межею позначав Дон (Забелін 1908, с. 229—230). Він припускав, що назви річок Північного Приазов'я: Кальміус, Кальчик,

Калець, — пов'язані з іменем скіфського царя Колокся. Це пояснюється тим, що в тому місці жили Царські скіфи коліна Колокся, що називались Паралати. Таким чином, назви річок зберегли ім'я царя, що, можливо, стало позначенням для всього регіону (Забелін 1908, с. 678—679).

Можна з певністю казати, що упродовж ХІХ ст. був створений канон вивчення Геродотових текстів, які заклали основи дискусії про порівняння історичних відомостей та археологічних знахідок у скіфології. Недоліком цих праць було те, що дослідники часто жертвували строгістю доказовості на користь створення цілісної системної теорії, що була би послідовна сама в собі, але при цьому ігнорувала б факти, що не вкладалися у цю систему.

Дослідження краєзнавців початку — першої третини ХХ ст. Накопичення інформації про археологічні знахідки викликало необхідність у їх систематизації та збереженні. У 1905 р. була видана збірка матеріалів для археологічної карти Катеринославської губернії під авторством А. Скриленко. На території Маріупольського повіту були детально зафіксовані усі знайдені на той час скіфські пам'ятки. Передусім, це два пункти досліджені Є. Трифільєвим у попередні роки. Однак, окрім с. Чердакли, іншим пунктом А. Скриленко зазначає с. Карань, тоді як сам Є. Трифільєв пише про с. Ласпи. Зважаючи на територіальну близькість обидвох сіл, імовірно, мова йде про один і той самий курган. А. Скриленко додає ще один курган скіфського часу досліджений Є. Трифільєвим, що розміщувався біля с. Чермалик, але окрім цієї збірки та посилання на Каталог Катеринославського обласного музею, також складений нею, інформації про цю пам'ятку немає (Скриленко 1905, с. 24—25).

У перші десятиліття після Визвольних змагань 1917—1921 рр. археологічна діяльність у Приазов'ї була сконцентрована переважно у місцевих музеях. У цей час тут були створені Маріупольський, Запорізький, Мелітопольський краєзнавчі музеї, які проводили дослідження місцевих пам'яток. Хоча розкопки великих курганів майже не велися, численні археологічні розвідки дозволили детально зафіксувати місце розташування пам'яток. Експедиції часто мали рятувальний характер і проводились у випадках масштабного будівництва або заселення нових територій.

У 1927 р. співробітник Маріупольського краєзнавчого музею П. Піневич розпочав дослідження в околицях Маріуполя. Роботи були обумовлені необхідністю збереження пам'яток через освоєння нових орних ділянок та руйнівну діяльність місцевих скарбощукачів. Розкопки розпочалися з групи курганів, розташованих біля с. Чермалик неподалік Маріуполя на березі Кальміусу. Частина з них вже була зайнята господарськими спорудами, інші вда-

лось розкопати (Піневич 1927, с. 1). Більшість поховань виявились пізньокочівницькими. Далі розкопки продовжилися на околицях тогочасного Маріуполя, біля с. Новоселівка. Там розміщувалися групи курганів різного розміру, що утворювали ланцюг, який перпендикулярно йшов до другої курганної лінії. Деякі насипи були частково зруйновані скарбошукачами, траншеями та тракторним розорюванням. Від окремих курганів залишились тільки ледь помітні плями на оранці (Піневич 1927, с. 8—9).

У курганах 6 та 7 виявили скіфські поховання, друге з яких — впускне в курган доби бронзи. Примітно, що у каталозі пам'яток Катеринославського повіту за авторства А. Скриленко згадуються скіфські кургани з кам'яною кладкою навколо, які були розташовані біля Маріуполя (Скриленко 1905, с. 24). У звіті П. Піневич зазначає, що курган 6 був майже повністю розораний і не мав слідів кресіди, лише південну стінку поховальної камери обклали камінням (Піневич 1927, с. 9). Обидва поховання виявились не пограбованими та містили багатий інвентар, що дозволило визначити їх приналежність до скіфського часу.

Загалом, хоча кількість досліджених скіфських курганів у регіоні була невеликою, у 1920-х рр. проводився систематичний облік археологічних пам'яток. Проте, через обмеження музейної діяльності на початку 1930-х рр. ці зусилля не отримали продовження.

Перші експедиції Інститутів археології СРСР та узагальнюючі праці. Із середини ХХ ст. на території Приазов'я розпочинаються масштабні експедиції, організовані фаховими археологічними установами Академії Наук СРСР. У 1949 р. Степова скіфська експедиція під керівництвом Б. Гракова розпочала розвідки на узбережжі Азовського моря між Утлюцьким лиманом та гирлом р. Обіточна з метою встановлення наявності там поселень скіфо-сарматського часу. Оскільки історична традиція стверджувала, що у цій місцевості мешкали панівні кочові племена Царських скіфів, дослідники очікували відкриття їхніх поселень-зимівників. На самій береговій лінії не знайшлося археологічних пам'яток, натомість у гирлах та нижніх течіях річок, що впадали в море результати були більш плідними. Хоча городищ, подібних Кам'янському на Дніпрі відкрито не було, дослідники знайшли 40 селищ скіфо-сарматського часу (Граков 1951, с. 135). Частина експедиції під керівництвом П. Ліберова провела розкопки трьох невеликих курганів біля с. Костянтинівка навпроти Мелітополя. Серед відкритих поховань було і одне скіфське, визначене межею VII та VI ст. до н. е., що було вкрай рідкісним відкриттям для степової Лівобережної України (Ліберов 1951, с. 142—143).

Із 1951 р. Молочанська степова експедиція ІА АН УРСР та Скіфська степова експедиція

розпочали розкопки курганів у верхів'ях Молочної. Перша працювала під керівництвом О. Тереножкіна трьома загонами на північній околиці с. Ново-Пилипівка та біля радгоспу Аккермень. Друга на чолі із Б. Граковим проводила розкопки курганів на захід від Великого Токмака (Тереножкін 1960, с. 3—5). Поховання скіфського часу виявились у меншості, порівняно із пам'ятками інших періодів. Більшість з них належали до рядових курганів та датувались IV ст. до н. е. (Тереножкін 1960, с. 4). Серед них особливу увагу О. Тереножкін звернув на жіноче поховання на землях радгоспу Аккермень, що серед іншого містило предмети озброєння (Тереножкін 1960, с. 15). Так, із початком масових розкопок скіфських курганів, починають накопичуватись жіночі поховання зі зброєю у долині Молочної та вцілому в Приазов'ї.

У 1954 р. під час розкопок великого скіфського кургану в північно-західній околиці м. Мелітополь, які проводив місцевий музей був знайдений підземний хід над місцем обваленої катакомби, в завалах якої була знайдена велика кількість коштовних виробів (Тереножкін 1955, с. 23). Після цього дослідженням кургану зайнялась експедиція Інституту археології під керівництвом О. Тереножкіна. У результаті були відкриті три поховальні споруди: дві гробниці у північній та центральній частині та пов'язана із другою камерою могила коня (Тереножкін, Мозолевський 1988, с. 12—13). Дослідження ґрунтознавців показали, що насип кургану будувался із використанням річкового ґрунту з Молочної, річище якої розміщувалося за 4 км від пам'ятки та морської трави, доставленої, імовірно, з Молочного лиману (Тереножкін, Мозолевський 1988, с. 19). Це спостереження стало поштовхом до подальших дискусій щодо ролі камки у поховальному обряді скіфів Приазов'я (Тереножкін, Мозолевський 1988, с. 152). За конструкцією та поховальним інвентарем, Мелітопольський курган дослідники одразу віднесли до групи «царських» поховань скіфської знаті. Це був перший курган подібного масштабу, розкопаний у радянський час і його розкопки дозволили більше дізнатись про структуру насипів та архітектурні особливості степових курганів. До цього уривчасті відомості про такі споруди можна було отримати лише з архівних нотаток дослідників ХІХ ст.

Окрім польових робіт, оприлюднювалися й праці, які намагалися осмислити вже здобутий матеріал. У 1950-х рр. були видані праці І. Яценко, що узагальнювали накопичені знання про скіфські археологічні пам'ятки степу, зокрема і у Приазов'ї. У 1956 р. вона опублікувала до того часу мало відомі матеріали розкопок М. Веселовського у Приазов'ї, біля сіл Обіточне та Володимирівка. Дослідниця навела аналогії знахідкам, запропонувала їх датування та додала ці пам'ятки до ширшого контек-

сту скіфських старожитностей (Яценко 1956, с. 157—165). У своїй монографії «Скифія VII—V вв. до н. е.» виданій у 1959 р. І. Яценко також вперше публікує опис знахідок зі скіфських поховань, розкопаних раніше Маріупольським музеєм. Матеріали скіфських курганів Маріуполя та Ногайська, разом із нещодавніми розкопками у верхів'ях Молочної, дали їй підстави для виділення Північного Приазов'я, разом зі степовим лівобережжям Дніпра, в окремий регіон ранньої скіфської культури. Він характеризувався переважанням впускних у кургани бронзової доби поховань та найбільш раннім часом появи скіфських катакомб, які згодом стали панівним типом степових поховальних споруд (Яценко 1959, с. 73—74). І. Яценко також надала коротку характеристику економіки регіону, яка полягала у розведенні коней, обміні із сусідніми племенами. Вона також припустила, що саме місцеве населення транспортувало ольвійські вироби на схід. На думку дослідниці, оскільки заможні поховання на цій території з'являються пізніше, під кінець V ст. до н. е., економічний підйом тут також мав відбутися саме у цей час (Яценко 1959, с. 92).

У 1970 р. матеріали комплексів з Маріупольських курганів були опубліковані Є. Черненком. Окрім детального опису та малюнків, він навів аналогії знайденим предметам та запропонував їх датувати серединою V ст. до н. е. Проте, дослідник не погодився із І. Яценко щодо виділення степів Приазов'я в окремий локальний варіант скіфської культури, оскільки, на його думку, тип поховальних споруд, положення похованих та склад інвентарю з Маріупольських курганів ідентичний пізніше розкопанам по обидва боки Нижнього Дніпра курганам IV—III ст. до н. е. (Черненко 1970, с. 180—181).

Нові відкриття на Північно-Азовському узбережжі з'явилися також завдяки Азово-Чорноморській експедиції Інституту археології АН СРСР на чолі із В. Блаватським, який з кінця 1950-х рр. проводив розвідки на берегах Азовського моря, зокрема неподалік Таганрогу та Маріуполя. Численні знахідки античної кераміки зі штучної піщаної коси, утвореної прокладанням каналізаційних труб на дні Таганрозької затоки, привернули увагу місцевих археологів до цього місця. Підводна експедиція значно збільшила кількість артефактів та дозволила зробити план коси із інформацією про основні місця знахідок. У результаті дослідники змогли зробити припущення про існування у затопленому районі античного емпорію кінця VII ст. до н. е. (Блаватский 1960, с. 1—5).

Із середини XX ст. розвиток археологічних інституцій, а також промислової та сільськогосподарської забудови українських степів, сприяв суттєвому зростанню кількості розкопок. У цей час у Приазов'ї вперше з часів М. Веселовського досліджуються великі курганні на-

сипи скіфського часу. Водночас складність та кількість нових завдань сприяла удосконаленню методики польових досліджень курганів та появи перших комплексних аналітичних праць про населення скіфського часу.

Новобудовні експедиції 1970—1980: Північно-Західне Приазов'я. Будівництво у 1950—1956 рр. Каховської гідроелектростанції та водосховища дало початок масштабному розгортанню меліоративних проектів на півдні України. У Приазов'ї будівництво зрошувальних систем, насамперед Каховської та Приазовської, припало передусім на 1980-ті рр. Це викликало необхідність великої кількості рятівних розкопок курганів у місцях, де мали бути прокладені іригаційні системи. Найбільш активний час роботи рятівних експедицій на території Північно-Західного Приазов'я розпочинається з кінця 1970-х рр. Польові дослідження у цьому регіоні упродовж наступного десятиліття були пов'язані передусім із Херсонською та Приазовською експедиціями ІА НАН України, а також експедицією Мелітопольського краєзнавчого музею.

Загалом протягом 1971—1990-ті рр. на цій території було відкрито і зафіксовано не менше 130 скіфських курганів. Особливо насиченим був період між 1979 та 1985 рр., впродовж яких було досліджено близько 60 % пам'яток. Територіально основні ареали досліджень помітно розпадаються на дві частини: правобережжя р. Молочної та Північне Присивашся, які відрізняються як географічними умовами, так і окремими конструктивними деталями поховальних споруд.

У першому випадку більша частина пам'яток була досліджена між річками Великий і Малий Утлюк і в басейні р. Ташенак, притоки Молочної. Так, починаючи із 1979 р. Приазовський загін Херсонської експедиції проводив розкопки на території Якимівського р-ну Запорізької обл. в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи (Кубышев 1993, с. 36—39). Об'єктами дослідження були п'ять курганних могильників біля сіл Вовчанське, Володимирівка, Юрівка та Мала Тернівка. Всього тоді було розкопано 58 курганів, що містили 311 поховань різних епох, серед яких 31 курган і 52 поховання скіфського часу (Полин, Кубышев 1997, с. 3). У тому ж районі значні скіфські могильники були досліджені біля сіл Радивонівка, Шелюги, Охрімівка та Мала Тернівка у 1982 р. На правобережжі р. Ташенак Приазовська експедиція між 1985 та 1988 рр. дослідила шість інших невеликих курганних груп (Болтрик, Левченко, Фіалко 1987, с. 1; Болтрик, Фіалко 2010, с. 220). Усі пам'ятки були розташовані на захід від м. Мелітополь біля сіл Новомиколаївка, Удачне та Долинське. З 28 розкопаних насипів до скіфського часу належали вісім, ще чотири скіфські поховання були впущені в кургани доби бронзи. На півночі

цієї території розміщувався курган Шульговка, досліджений М. Веселовським у кінці XIX ст. (Болтрик, Фіалко 2010, с. 220). Біля с. Нове скіфськими виявились сім із дев'яти курганів, у яких були відкриті десять поховань. Насипи розташовувались компактною групою довкола великого кургану доби бронзи. Половина поховань у цій групі належали жінкам і всі вони, за винятком лише одного, містили зброю та залишки обладунків (Фіалко 1987, с. 171—187). Також помітну долю поховання жінок зі зброєю складали у курганній групі біля с. Шелюги (Кубышев, Куприй 1992, с. 156). На території Присивашся з 1984 р. розкопки проводив окремий загін Херсонської експедиції. На відміну від правобережжя Молочної, скіфські пам'ятки Присивашся передусім концентрувались поблизу узбережжя Азовського моря і біля тимчасових водойм. До найбільш південних скіфських пам'яток у регіоні належать кургани досліджені біля с. Чонгар, а також курган біля м. Генічеськ, розкопаний у 1987 р.

Основну частину відкритих пам'яток складала рядові скіфські поховання, що розширило уявлення про демографію кочовиків у IV ст. до н. е. Проте особлива увага все ж приділялась розкопкам саме великих курганів. Серед найбільших курганів, відкритих і досліджених у ці роки на території Приазов'я, були Бердянський, Ташенак і Кара-Тюбе.

У 1971 р. краєзнавець з м. Бердянськ О. Огульчанський почав власні розкопки кургану на правому березі р. Берди, біля с. Нововасилівка, що сьогодні вже є частиною м. Бердянськ (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 140). На схилах кургану та прилеглому просторі розташовувався могильник ногайців, які називали Бердянський курган — Мизарлік Тюбе, що означає курган-кладовище (Болтрик 2016, с. 28). Пізніші роботи на кургані засвідчили аматорський характер цих розкопок, що завдали значної руйнації насипу (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 140; Чередниченко, Мурзін 1996, с. 69). У 1977 р. дослідження цього кургану було передано Приазовською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Чередниченка. Ці роботи тривали рік і два тижні, оскільки через складність, значну глибину поховальних споруд та осипання глини шахтарям двічі довелося закріплювати підземелля (Болтрик 2016, с. 27). Як і у Мелітопольському кургані, для заповнення вхідної ями та у внутрішньому оздобленні широко використовувалась камка. Центральну поховальну камеру вирізняла, разом зі знахідками коштовного інвентарю в частково непорушеному стані, значна глибина — 15 м (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 155; Болтрик 2016, с. 28).

Курган Ташенак розміщувався за 5 км на північний захід від м. Мелітополь (Болтрик, Фіалко 1990, с. 7). У 1989 р. була досліджена більша

частина його насипу та західна могила. Центральна могила та пов'язане із нею поховання коня розкопувались наступного року. Також на другий рік були відтерміновані розкопки ходу 2 Західної могили, оскільки початково він був визначений як камера центральної могили, порушення якої могло нести загрозу обвалу. Розкопки показали, що поховання не були одночасними: Західну могилу було впущено до насипу кургану через щонайменше третину століття (Болтрик та ін. 1990, с. 12—13). На жаль, усі поховання були пограбовані, проте вцілілий інвентар, до якого входили численні коштовні срібні та золоті прикраси і посуд, доповнили картину заможних поховань представників скіфського суспільства.

Одним з добре відомих у літературі курганів є Кара-Тюбе, розташований на схід від с. Костянтинівка Мелітопольського р-ну. У ньому була відкрита одна центральна поховальна споруда та лаз у східній частині кургану. Центральна могила виявилась пограбованою. Рештки кісток людей, ймовірно, основного похованого та супровідних осіб були виявлені у поховальній камері, у заповненні дромосу та вхідній ямі. Рекордною глибиною — 15,85 м від рівня давнього горизонту виділяється Східний лаз кургану. В ньому були знайдені 12 кінських черепів та фрагменти амфор, ще три черепи виявлено біля вхідної ями. На думку дослідника комплексу Ю. Болтрика, ця споруда виконувала культову функцію (Болтрик 1993, с. 183—197).

Нові відкриття створили чітку картину концентрації великих курганів скіфської знаті довкола Мелітополя на північній околиці всього масиву скіфських пам'яток нижньої течії Молочної. На думку Ю. Болтрика та О. Фіалко, розташування курганів Кара-Тюбе, Мелітопольського, Ташенака і Шульговки ланцюгом з обох берегів річки свідчить про проходження там торгівельного шляху, який міг бути частиною більшої магістралі від Кам'янського городища через усе північне узбережжя Азовського моря (Болтрик, Фіалко 2010, с. 220).

Дослідження Херсонської та Приазовської експедицій в північно-західному Приазов'ї докорінно змінили уявлення про цю територію. За менш ніж 20 років інтенсивних розкопок нові пам'ятки заповнили до того білу пляму на карті Європейської Скіфії. Цей період вивчення скіфських пам'яток не був позбавлений суттєвих недоліків, зумовлених передусім швидкістю розкопок та визначенням місця досліджень відповідно до напрямку меліоративних робіт. Ці умови призвели, зокрема, до того, що значна частина звітної документації не була опублікована і відповідно введена до наукового обігу у достатньому обсязі. Проте за час роботи експедицій на чолі з передовими фахівцями Інституту археології суттєво удосконалилась техніка розкопок великих степових курганів, що у

першу чергу стосується рідкісних надзвичайно глибоких споруд, типових для Приазов'я.

Новобудовні експедиції 1970—1980: басейн р. Кальміус. У Донецькій обл. археологічні дослідження курганів відбувались менш інтенсивно через меншу площу новобудов. Розкопки 1970-х рр. були пов'язані передусім із діяльністю Донецької експедиції ІА АН УРСР на чолі з С. Братченком, одним із фундаторів методики розкопок курганів механізмами. Під його керівництвом у 1977 р. було розкопано унікальний у Приазов'ї комплекс скіфського часу біля с. Кременівка. Великий курганный могильник, на місці якого планувалось будівництво зрошувальної системи, розташовувався на південному заході від села. З 20 курганів, що входили до зони проектування іригації, було досліджено вісім. Кургани розташовувались ланцюгом вздовж вододілу і лише дві пам'ятки (5 та 7), стояли віддалено (Братченко та ін. 1977, с. 1). Комплекс не містив слідів поховань та складався із кам'яної платформи та сусіднім із нею концентричним скупченням знахідок, вкритих рештками кам'яного шару.

Упродовж літа та осені 1977 р. було досліджено найбільш значну скіфську поховальну пам'ятку басейну Кальміуса — Двогорба Могила. Рятівними розкопками, незважаючи на відсутність у перші місяці фінансування, займалась Приморська експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею та обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури на чолі з О. Приваловою (Привалова, Зарайская, Привалов 1977, с. 1; 1982, с. 148). Курган розміщувався у центрі групи, що складалась із 10 насипів і тягнулась ланцюгом з північного заходу на південний схід. Під час розкопок його насип був повністю знесений за допомогою бульдозера. Усього в кургані було виявлено дев'ять поховань, усі, за винятком одного пізньокочівницького, належали до скіфського часу.

З 1978 р. розпочала свою роботу новобудовна археологічна експедиція Донецького державного університету на чолі з А. Моруженко. У польовий сезон 1980 р. вона досліджувала кургани, розташовані в зонах будівництва зрошувальних систем на території Володарського та Тельманівського р-нів Донецької обл. Скупчення курганів, серед яких розкопки виявили насипи скіфського часу, розташовувалося на підвищеннях правого берега Кальчицького водосховища в околицях с. Шевченко (Моруженко та ін. 1981, с. 4—5; Зарайская, Привалов 1992, с. 118). Найбільш численна серед досліджених курганна група 1, що складалась із 21 насипу, розтягнулась зі сходу на захід на гребні вододілу. Три кургани групи належали до скіфського часу. Близькість пам'ятки до кургану та відсутність поховання дали дослідникам підстави припустити, що вони входили до єдиного комплексу (Моруженко та ін. 1980, с. 38). Ще один скіфський курган виявили у другій групі,

що була розташована на південь від першої та складалась із чотирьох насипів. У кургані було виявлено пограбоване колективне поховання чотирьох осіб, а також кінська могила.

Найбільш відомий скіфський курган, досліджений експедицією, і одночасно одна з найбагатших пам'яток IV ст. до н. е. у Донецькій обл. — Передерієва Могила. Розкопки кургану відбувались у 1988 р. також під керівництвом А. Моруженко. Висота кургану була найбільшою у групі з семи насипів, що стояли ланцюгом вздовж вододілу на захід від р. Міус біля с. Зрубне Шахтарського р-ну. Сучасна поверхня насипу була не орана та подекуди вкрита камінням, що в результаті розкопок виявились частиною крєпиди. По периферії насипу під камінням було знайдено сліди вогню, залишки кісток тварин і амфор, а також найбільш цінна знахідка, пов'язана із цим курганом — золотий конус із зображенням батальних сцен скіфського життя. Центральне поховання виявилось пограбованим через грабіжницький лаз, в якому і було знайдено більшу частину вцілілого поховального інвентарю (Моруженко 1992, с. 67—75).

Решта скіфських пам'яток регіону переважно належали до впускних скіфських поховань в курганах доби бронзи. Проте, порівняно із регіоном Молочної, ці поховання частіше були не пограбованими. Так, у 1984 р. експедиція Донецького державного університету проводила рятівні розкопки біля р. Кринка, притоки Міуса в Амвросіївському р-ні Донецької обл. У найбільшому з курганів групи було знайдено впускне скіфське поховання. На думку Н. Зарайської, ця пам'ятка мала синкретичний характер, зумовлений тим, що східна частина Північного Приазов'я була контактною зоною скіфських і сарматських кочовиків (Зарайская 1992, с. 95). В уроч. «Хомуш-Оба» біля с. Старогнатівка Тельманівського р-ну у 1991 р. загін археологічної експедиції Донецького державного університету під керівництвом Д. Кравця виявив впускне скіфське поховання. Воно також виявилось впускним у курган доби бронзи, розташований на високому правому березі р. Дубовки. З ним були пов'язані залишки тризни на поверхні й у верхніх шарах насипу. Пізня хронологія інвентарю та нетипова для місцевих пам'яток конструкція поховальної споруди також зближують його з сарматськими пам'ятками (Кравец 1993, с. 179).

Дослідження курганів у Донецькій обл. принесли невелику кількість скіфських пам'яток порівняно із сусідніми регіонами. Проте знайдені могильники біля сіл Шевченко та Кременівка свідчили про унікальний культурний характер місцевих пам'яток, а також інтенсивне використання місцевих покладів граніту для спорудження супутніх кам'яних конструкцій. Також привертає увагу значний відсоток одиночних впускних скіфських поховань в кур-

ганах доби бронзи, що може свідчити про нечисленність та нетривалий характер скіфської присутності у регіоні.

Місце Приазов'я в сучасних дослідженнях скіфських пам'яток. Починаючи з 1990-х рр. кількість розкопок у Приазов'ї суттєво зменшується, натомість більша увага приділяється публікаціям та осмисленню вже відкритих комплексів. Розвиток курганної археології та стрімке накопичення матеріалу у другій половині ХХ ст. обумовили необхідність систематизації масового матеріалу поховальних пам'яток. Увага дослідників, до того спрямована передусім на великі кургани знаті, стає прикута до більш численних, проте часто подібних між собою рядових курганів. Однією з перших масштабних спроб каталогізувати та узагальнити зібрані на той час матеріали розкопок була праця «Скифские погребальные памятники Северного Причерноморья» (Черненко та ін. 1986). Проте, значна частина пам'яток правобережжя Молочної була досліджена пізніше і відсутня у переліку.

У 1997 р. розкопки біля сіл Володимирівка і Вовчанське Якимівського р-ну були опубліковані у праці «Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье)» під авторством С. Поліна та А. Кубишева. Дослідники навели детальний опис комплексів, культурно-хронологічні характеристики, а також зооархеологічні визначення, що зробило цю працю одним із небагатьох ґрунтовних досліджень, присвячених новобудовним розкопкам Херсонської археологічної експедиції у Приазов'ї. Оскільки публікація була зроблена після завершення робіт більшості експедицій, у ній також був здійснений комплексний порівняльний огляд могильників у контексті сусідніх пам'яток Приазов'я.

Спробу концептуалізувати Приазов'я в межах історичної географії, зокрема у питанні локалізації гавані Кремни, здійснили Ю. Болтрик та О. Фіалко. Ці дослідження ґрунтувались на аналізі палеотопографії околиць с. Ботієве, де були простежені курганні алеї. Здійснивши реконструкцію давньої берегової лінії Меотиди, дослідники прийшли до висновку, що гирло р. Корсак було сприятливою акваторією для розташування античної гавані (Болтрик, Фіалко 1987, с. 40—46). На тісні контакти з грецькими центрами також вказують знахідки в Бердянському кургані та кургані Ташенак рідкісних для степового регіону античних краєтерів (Фіалко 2001, с. 86).

Поховання жінок зі зброєю у могильниках Нове, Шелюги та Якимівка окремо досліджувались О. Фіалко в контексті питання скіфських амазонок. Дослідниця відзначала, що серед скіфських могильників на лівобережжі Дніпра саме район р. Молочної є місцем концентрації найбільшої кількості подібних поховань (Фіалко 1991, с. 13). Серед усіх пам'яток, використа-

них дослідницею у дисертаційному дослідженні, помітна частина (17 %) поховань жінок зі зброєю у Придніпровському регіоні походять саме з території Приазов'я.

Відкритий С. Братченком Кременівський комплекс був надалі опублікований у низці праць дослідниками, хоча через унікальність архітектури та набору інвентарю питання його хронології та інтерпретації залишаються дискусійними У 2014 р. С. Полін та Є. Карнаух здійснили комплексне дослідження пам'ятки, передусім складу амфор. На їх думку, курган 5 є нетиповим для Понтійського регіону прикладом кам'яних насипів, тоді як сусідня із нею пам'ятка 7 була місцем проведення поминальної тризни, сліди якої після завершення ритуалу були перекриті шаром каміння. Натомість Я. Гершкович та О. Ромашко запропонували інтерпретацію цієї пам'ятки як святилища Ареса, де курган 7 був місцем жертвоприношень та зберігання культових предметів (Гершкович, Ромашко 2013, с. 71).

Загалом, порівняно із узагальнюючими працями середини ХХ ст., територія Приазов'я розглядається дослідниками скоріше в широкому контексті степових Понтійських пам'яток, тоді як питання окремої локальної групи вийшло з широкого ужитку. Одна з причин цього полягає в тому, що велика кількість відкритих у другій половині ХХ ст. пам'яток показала суттєву неоднорідність скіфських груп у цьому регіоні. Якщо ареал Молочної та Присивашня розглядається дослідниками скоріше як східна периферія Придніпровських пам'яток, розкопки курганів у басейні Кальміусу свідчать про менш помітні сліди скіфської присутності принаймні у IV ст. до н. е. Проте більше ніж півтора століття досліджень зробили можливим розуміння докладної історії перебування скіфів у Приазов'я та показали важливість продовження польових робіт та подальшої концептуалізації цієї території.

ЛІТЕРАТУРА

- Блаватский, В. Д. 1960. *Отчет Подводной Азово-Черноморской экспедиции 1960 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/38.
- Болтрик, Ю. В. 1993. Курган Кара-Тюбе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 183-197.
- Болтрик, Ю. В. 2016. Місце Бердянського кургану в системі поховальних пам'яток Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 27-32.
- Болтрик, Ю. В., Гаврилюк, Н. А., Фіалко, Е. Е., Буйських, С. Б. 1985. *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/17.
- Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фіалко, Е. Е. *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1987 г.* НА ІА НАН України, ф. 22456, 1987/17.
- Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фіалко, Е. Е., Колосов, Ю. Г. *Отчет о работе Приазовской экспедиции в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/11.

- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 1987. К вопросу о локализации гавани Кремны. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 40-48.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1990. Дослідження скифського «царського» кургану Ташенак. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 7-9.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2010. Скифские курганы на р. Ташенак в Северо-Западном Приазовье. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 220-256.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е., Чередниченко Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.
- Братченко, С. Н. Кротова, А. А., Швецов, М. Л., Гершкович, Я. П., Константинову, Л. Ф., Смирнов, А. М., Самойленко, В. Г., Шкарбан, А. С. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/12.
- Брун, Ф. 1863. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 5, с. 109-156.
- Брун, Ф. К. 1869. *Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скифське святилище Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61-77.
- Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. *Труды XIII Археологического съезда*. 1. Москва, с. 211-285.
- Граков, Б. Н. 1951. О работе Степной скифской экспедиции. *Краткие сообщения Института археологии*, XXXVII, с. 131-136.
- Забелин, И. Е. 1908. *История русской жизни с древнейших времен*. 1: Доисторическое время Руси. Москва: Синодальная типография.
- Зарайская, Н. П. 1992. Погребение раннего железного века на р. Крынке. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 89-99.
- Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1992. Скифские памятники Шевченковского могильника. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 118-160.
- Кравец, Д. П. 1993. Раскопки кургана в урочище Хамуш-Оба (Северное Приазовье). *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 160-179.
- Кречетов, П. Н. 1889. Письма о Геродотовой Скифии: 1) О скифском четырехугольнике, 2) О реке Гипакирисе и местоположении города Каркинита, 3) О местоположении области Будинов. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 15, с. 457-495.
- Кубышев, А. И. 1977. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/23.
- Кубышев, А. И. 1993. Археологічні дослідження курганів на півдні України. В: *Дослідження старожитностей України. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України філіалу Національного музею історії України*. Київ, с. 36-39.
- Кубышев, А. И., Ковалева, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УРСР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/19.
- Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в. до н. э. у с. Шелюги. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, 3, с. 149-156.
- Либеров, Б. Н. 1951. Курганы у села Константиновки. *Краткие сообщения Института археологии*, XXXVII, с. 137-143.
- Моруженко, А. О. 1992. Скифський курган Передерієва могила. *Археологія*, 4, с. 67-75.
- Моруженко, А. А. Посредников, В. Л., Привалов, А. И., Зарайская, Н. П., Гриб, Б. К. 1981. *Археологические раскопки курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского районов Донецкой области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/90а.
- Надеждин, Н. 1844. Геродотова Скифия, объясненная чрез сличение с местностями. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 1, с. 3-114.
- Нейхардт, А. А. 1982. *Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии*. Ленинград: Наука.
- ОАК за 1891 год. 1893. *Отчет императорской археологической комиссии за 1891 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Пиневич, П. М. *Отчет об археологических раскопках в Мариупольском округе 1927 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1927/6а.
- Полин, С. В. Карнаух, Е. Г. 2012. Скифский курган IV в. до н. э. у села Кременевка в Северо-Восточном Приазовье. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (52), с. 116-128.
- Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье)*. Киев: ИА НАН Украины.
- Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1978. *Отчет о раскопках кургана «Дзугорбий» в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/128.
- Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1982. Двугорбая могила. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 148-178.
- Скриленко, А. 1905. *Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии*. Екатеринослав: Губернское земство.
- Тереножкин, А. И. 1955. Скифский курган в г. Мелитополе. *Краткие сообщения Института археологии АН УРСР*, 5, с. 23-35.
- Тереножкин, О. І. 1960. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 3-16.
- Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Трифилев, Е. П. 1907. Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии, летом 1904 года. *Труды XIII Археологического съезда*. 1. Москва, с. 366-368.
- Фіалко, Е. Е. 1987. Скифские курганы у с. Новое. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 171-187.
- Фіалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.
- Фіалко, О. Є. 2001. Червонофігурні кратери зі скифських пам'яток. *Археологія*, 1, с. 80-89.
- Чередниченко, М. М., Мураїн, В. Ю. 1996. Основні дослідження Бердяньського кургану. *Археологія*, 1, с. 69-78.
- Черненко, С. В. 1970. Скифські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова. *Археологія*, XXIII, с. 176-181.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники Степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Яценко И. В. 1956. Скифские погребения близ Ногайска. *Вестник древней истории*, 1 (55), с. 157-165.

Яценко, И. В. 1959. *Скифия VII—V вв. до н. э. Археологические памятники степного Приднепровья и Приазовья VII—V вв. до н. э.* Труды Государственного Исторического Музея, 36. Москва: Советская Россия.

REFERENCES

Blavatskii, V. D. 1960. *Otchet Podvodnoi Azovo-Chernomorskoj ekspeditsii 1960 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1960/38.

Boltrik, Iu. V. 1993. Kurgan Kara-Tiube. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 183-197.

Boltryk, Yu. V. 2016. Mistse Berdianskoho kurhanu v systemi pokhovalnykh pam'iatok Skifii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 27-32.

Boltrik, Iu. V., Gavriiliuk, N. A., Fialko, E. E., Buiskikh, S. B. 1985. *Otchet o rabote Priazovskoi novostroecnoi ekspeditsii v 1984 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/17.

Boltrik, Iu. V., Levchenko, V. N., Fialko, E. E. *Otchet o rabote Priazovskoi novostroecnoi ekspeditsii v 1987 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 22456, 1987/17.

Boltrik, Iu. V., Levchenko, V. N., Fialko, E. E., Kolosov, Iu. G. *Otchet o rabote Priazovskoi ekspeditsii v 1990 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/11.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1987. K voprosu o lokalizatsii gavani Kremny. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, s. 40-48.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1990. Doslidzhennia skifskoho «tsarskoho» kurhanu Tashchenak. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini u 1990 r.*, s. 7-9.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2010. Skifskie kurgany na r. Tashchenak v Severo-Zapadnom Priazove. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 220-256.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko N. N. 1994. Berdianskii kurgan. *Rossiiskaia arkheologia*, 3, s. 140-156.

Bratchenko, S. N., Krotova, A. A., Shvetsov, M. L., Gershkovich, Ia. P., Konstantinesku, L. F., Smirnov, A. M., Samoilenko, V. G., Shkarban, A. S. 1977. *Otchet ob issledovaniiakh Donetskoi ekspeditsii v 1977 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/12.

Brun, F. 1863. Sledy drevnego rechnogo puti iz Dnepra v Azovskoe more. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 5, s. 109-156.

Brun, F. K. 1869. *Opyt soglasheniia protivopulozhnykh mnenii o Gerodotovoï Skifii i smezhnykh s neiu zemliakh*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Hershkovych, Ya. P., Romashko, O. V. 2013. Skifskie sviatylshche Aresa: arkheolohichni dani ta svidchennia Herodota. *Arkheolohiia*, 1, s. 61-77.

Gorodtsov, V. A. 1907. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniï v Bakhmutskom uезде Ekaterinoslavskoi gubernii 1903 g. *Trudy XIII Arkheologicheskogo sieezda*. 1. Moscow, s. 211-285.

Grakov, B. N. 1951. O rabote Stepnoi skifskoi ekspeditsii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, XXXVII, s. 131-136.

Zabelin, I. E. 1908. *Istoriia russkoi zhizni s drevneishikh vremen*. 1: Doistoricheskoe vremia Rusi. Moscow: Sinodalnaia tipografiia.

Zaraiskaia, N. P. 1992. Pogrebenie rannego zheleznoogo veka na r. Krynke. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 89-99.

Zaraiskaia, N. P., Privalov, A. I. 1992. Skifskie pamiatniki Shevchenkovskogo mogilnika. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 118-160.

Kravets, D. P. 1993. Raskopki kurgana v urochishche Khamush-Oba (Severnoe Priazove). *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 160-179.

Krechetov, P. N. 1889. Pisma o Gerodotovoï Skifii: 1) O skifskom chetyrehugolnike, 2) O reke Gipakirise i mestopolozhenii goroda Karkinita, 3) O mestopolozhenii oblasti Budinov. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 15, s. 457-495.

Kubyshev, A. I. 1977. *Otchet o rabote Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR v zone stroitelstva Kakhovskoi orositelnoi sistemy v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/23.

Kubyshev, A. I. 1993. Arkheolohichni doslidzhennia kurhaniv na pivdni Ukrainy. In: *Doslidzhennia starozhytnosti Ukrainy. Tezy dopovidei naukovoï konferentsii Muzeiu istorichnykh koshtovnosti Ukrainy filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. Kyiv, s. 36-39.

Kubyshev, A. I., Kovaleva, N. V., Kuprii, S. A., Simonenko, A. V., Polin, S. V., Shilov, Iu. A. *Otchet o robotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN URSS v Khersonskoi i Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1987 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/19.

Kubyshev, A. I., Kuprii, S. A. 1992. Skifskie kurgany V v. do. n. e. u s. Sheliugi. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 3, s. 149-156.

Liberov, B. N. 1951. Kurgany u sela Konstantinovki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, XXXVII, s. 137-143.

Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskii kurhan Perederieva mohyla. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-75.

Moruzhenko, A. A., Posrednikov, V. L., Privalov, A. I., Zaraiskaia, N. P., Grib, B. K. 1981. *Arkheologicheskie raskopki kurganov v zone stroitelstva meliorativnykh sistem na territorii Volodarskogo i Telmanovskogo raionov Donetskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/90a.

Nadezhdin, N. 1844. Gerodotova Skifia, obieiasnennaia chrez slichenie s mestnostiami. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 1, s. 3-114.

Neikhardt, A. A. 1982. *Skifskii rasskaz Gerodota v otechestvennoï istoriografii*. Leningrad: Nauka.

OAK za 1891 god. 1893. *Otchet imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1891 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Pinevich, P. M. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Mariupolskom okruge 1927 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1927/6a.

Polin, S. V., Karnaukh, E. G. 2012. Skifskii kurgan IV v. do n. e. u sela Kremenevka v Severo-Vostochnom Priazove. *Arkheologia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 4 (52), s. 116-128.

Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. *Skifskie kurgany Utiukского mezhdurechia (v Severo-zapadnom Priazove)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Privalova, O. Ia., Zaraiskaia, N. P., Privalov, A. I. 1978. *Otchet o raskopkakh kurgana «Dvugorbyi» v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/128.

Privalova, O. Ia., Zaraiskaia, N. P., Privalov, A. I. 1982. Dvugorbaia mogila. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 148-178.

Skrilenko, A. 1905. *Materialy dlia arkheologicheskoi karty Ekaterinoslavskoi gubernii*. Ekaterinoslav: Gubernskoe zemstvo.

Terenozhkin, A. I. 1955. Skifskii kurgan v g. Melitopole. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN URSS*, 5, s. 23-35.

Terenozhkin, O. I. 1960. Kurhany v dolyni r. Molochnoi. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, VIII, s. 3-16.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kyiv: Naukova dumka.

Triflev, E. P. 1907. Arkheologicheskaia ekskursiia po techeniiu rr. Kalmiusa i Kalchika v predelakh Mariupolskogo uезда, Ekaterinoslavskoi gubernii, letom 1904 goda. *Trudy XIII Arkheologicheskogo sieezda*. 1. Moscow, s. 366-368.

Fialko, E. E. 1987. Skifskie kurgany u s. Novoe. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepi iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 171-187.

Fialko, E. E. 1991. Pogrebeniia zhenshchin s oruzhiem u skifov. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 4-18.

Fialko, O. Ye. 2001. Chervonofihurni kratery zi skifskyykh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 1, s. 80-89.

Cherednychenko, M. M., Murzin, V. Yu. 1996. Osnovni doslidzhennia Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 1, s. 69-78.

Chernenko, Ye. V. 1970. Skifski kurhany V st. do n. e. poblizu m. Zhdanova. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 176-181.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki Stepei Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Iatsenko I. V. 1956. Skifskie pogrebeniia bliz Nogaiska. *Vestnik drevnei istorii*, 1 (55), s. 157-165.

Iatsenko, I. V. 1959. *Skifiia VII—V vv. do n. e. Arkheologicheskie pamiatniki stepnogo Pridneprov'ia i Priazovia VII—V vv. do n. e.* Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeia, 36. Moscow: Sovetskaia Rossiia.

A. D. Demina

HISTORY OF RESEARCH OF SCYTHIAN SITES IN THE NORTHERN AZOV SEA REGION

Northern Azov region (Pryazovia) is the place of concentration of one of the largest groups of Scythian sites of the 5th—4th centuries BC. At the same time, local necropolises show significant variability in chronological and structural characteristics. Therefore, one of the first issues aimed at a better understanding of the region is the completeness and directions of archaeological research of the territory. The paper offers an overview of the main stages of the discovery of the Scythian sites in this region and the factors that influenced them. It follows the chronological order of explorations, both field and theoretical. The first excavations date back to the 19th century with the discovery of the kurhans in the Obitochna river mouth. The synchronous historical-geographical attempt of placing Herodotus' Royal Scythians on the map of the Azov region is analyzed separately. The early 20th century is mostly characterized by archaeological studies in the local museums. The first large-scale expeditions as well as the summarizing works that approached the Azov region started in 1950—1960. During this stage the first in the 20th cen-

tury Royal barrow, Melitopol kurhan, was excavated. This discovery prompted further research of the large kurhans in the Azov region. The breakthrough stage is considered to be the period between 1970 and 1990. The works in the North-Western part of Pryazovia were primarily associated with the Khersons'ka and Priazovs'ka expeditions of the Institute of Archaeology (IA). During this time, no less than 130 Scythian burial mounds were discovered and recorded there. The scope and amount of the field research also influenced the advancement in the standardization of the procedure of the kurhan exploration and documentation. In the Kalmius basin, archaeological research took place less intensively due to the smaller area of construction works. The excavations of the 1970s were primarily connected with the activities of the Donetsk expedition of the IA led by S. Bratchenko. Although the number of burials in the Donetsk region was significantly smaller, the research of the Shevchenko and Kremeniivka complexes showed the presence of unique ritual sites, as well as the intensive use of local granite deposits for the construction of stone structures. Overall, more than a century of research allowed a better understanding of the history of the Scythians in the Pryazovia and showed the importance of continuing fieldwork and further conceptualizing this region.

Keywords: Scythians, Azov region, history of archaeological research, burial mounds.

Одержано 10.05.2023.

ДЕМІНА Аліса Дмитрівна, магістр археології, асистентка кафедри археології, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Київ, Україна.

DEMINA Alisa, MA, Research Assistant at Archaeological department, National university of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6954-4802,

e-mail: alisa.demina@ukma.edu.ua.